

Het verhaal van Rusland

*Voor Stephanie.
Alweer. Altijd.*

ORLANDO FIGES

Het verhaal van Rusland

Mythe en macht
van Vladimir de Grote
tot Vladimir Poetin

Nieuw Amsterdam

De vertalers ontvingen voor deze vertaling
een projectsubsidie van het Nederlands Letterenfonds

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Vertaling Frank Lekens en Toon Dohmen

© 2022 Orlando Figes

Oorspronkelijke titel *The Story of Russia*

Oorspronkelijke uitgever Bloomsbury Publishing

© 2022 Nederlandse vertaling Frank Lekens (hfst. 1-6) en

Toon Dohmen (hfst. 7-11) / Nieuw Amsterdam

Alle rechten voorbehouden

Tekstredactie Marianne Tieleman

Correctie en lay-out Yulia Knol

Register Ewout van der Hoog

Omslagontwerp Rouwhorst + Van Roon

NUR 680

ISBN 978 90 468 2802 1

www.nieuwamsterdam.nl

Inhoud

Inleiding	11
1 Oorsprong	23
2 De impact van de Mongolen	45
3 Tsaar en God	66
4 Getroebleerde tijden	87
5 Rusland keert zich naar het Westen	111
6 De schaduw van Napoleon	136
7 Crisis in het rijk	160
8 Revolutionair Rusland	189
9 De oorlog tegen het oude Rusland	216
10 Moederland	239
11 Eindig?	272
Dankwoord	308
Noten	309
Register	327

- Afgescheiden staten**
- 1 Transnistrië
  - 2 Donetsk
  - 3 Loehansk
  - 4 Abchazië
  - 5 Zuid-Ossetië
  - 6 Nagorno-Karabach

Longyearbyen

Noordelijke IJszee

Barentszzee

Laptevzee

Cherenzee

Arktische Oceaan

Karazee

Olenlok

Indigirka

Kolyma

Siberische Zee

Beringstraat

VS

Bering-zee

Internationale datumgrens

Anadyr

Kamtsjatka

Petropavolsk-Kamtsjatski

Ochotsk

Jakoetsk

Lena

Altaï

Ulaanbaatar

MONGOLIË

Bajkalmeer

Irkoetsk

Krasnojarsk

Angara

Toengoeska

Jeniseï

Tajikistan

Tomsk

Oslo

Stockholm

Tallinn

Helsinki

Riga

Sim-Petersburg

Novgorod

Smolensk

Moskou

Kostroma

Oesjoe

Salechard

Novgorod

Nizjni Novgorod

Rjazan

Arzamas

Alajay

Voronezj

Perm

Kazan

Penza

Oeljanovsk

Samara

Jekaterinburg

Tobolsk

Surgut

Ob

Novosibirsk

Omsk

Nur-Sultan

Berlijn

Warschau

Vilnius

Minsk

Kiev

Charkiv

Nikolajev

Koersk

Novosjerkask

Wolgograd

Stavropol

Astrachan

Bylisj

Jerevan

Bakoe

Teheran

Asjchabad

Tasjkent

Almaty

Bisjkek

Dusjgabe

Kabul

Kazachstan

Turkmenistan

Uzbekistan

Afghanistan

Pakistan

Iran

China

Japan

Denemarken

Norwegen

Zweden

Finland

Litouwen

Estland

Letland

België

Oekraïne

Polen

Roemenië

Georgië

Armenië

Azerbeidzjan

Turkmenistan

Uzbekistan

Afghanistan

Pakistan

Iran

China

Japan

Korea

China

China

China

China

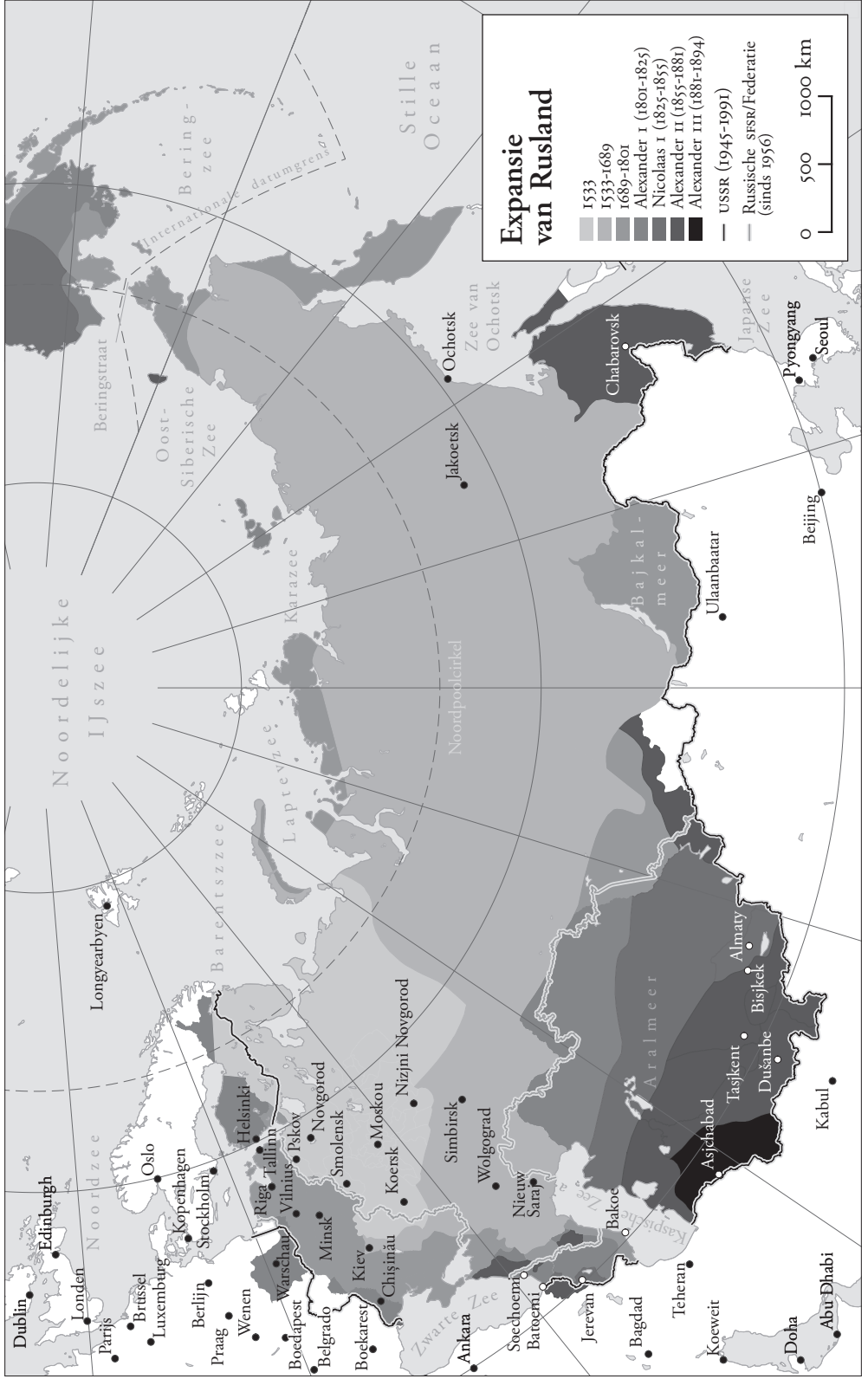
China

China

China

China

Inleiding

Op een koude grijze ochtend in november 2016 kwamen op een sneeuwvrij gemaakt plein voor het Kremlin enkele honderden mensen bijeen. De kleine menigte was daar verzameld voor de onthulling van het standbeeld van grootvorst Vladimir de Grote, die van 980 tot 1015 geregeerd had over Kiev-Roes, het Kievse Rijk dat beschouwd wordt als ‘de eerste Russische staat’. Volgens de overlevering had hij zich in 988 laten dopen op de Krim, destijds deel van het Byzantijnse Rijk, en daarmee de aanzet gegeven voor de bekering van zijn volk tot de Oosters-orthodoxe Kerk. De belangrijkste geestelijk leiders van Rusland waren allemaal van de partij in hun verschillend gekleurde gewaden: de patriarch van Moskou en heel Rusland, de katholieke ordinarius, de grootmoefiti, de opperrabbin en het hoofd van de boeddhistische sangha.

Het bronzen beeld van de vorst, met in zijn hand een kruis en een zwaard, rees meer dan twintig meter boven de mensen uit. Het was het nieuwste van een hele reeks gigantische monumenten voor Vladimir de Grote die sinds de val van het communisme in het land waren verrezen, allemaal in dezelfde kitscherige ‘Russische’ stijl die teruggreep op de negentiende eeuw. In verschillende Russische steden – Belgorod, Vladimir, Astrachan, Batajsk en Smolensk – waren met overheidsgeld en publieke donaties gedenktekens voor de grootvorst geplaatst. Het beeld in Moskou was bekostigd door het ministerie van Cultuur, een vereniging voor militaire geschiedenis en een motorclub.¹

Een andere Vladimir, president Poetin, hield als eerste een korte toespraak. Zelfs terwijl hij sprak, was de verveling van zijn gezicht af te lezen. Het was net alsof hij het hele gebeuren liefst zo snel mogelijk achter de rug had. Vandaar wellicht dat de ceremonie eerder begon dan gepland, toen Poetin door Fjo-

dor Bondartsjoek (een filmregisseur die openlijk zijn steun had uitgesproken voor de recente Russische annexatie van de Krim) gevraagd werd naar de microfoon te komen. Op vlakke toon begon hij zijn tekst van papier op te lezen. Hij wees op de symboliek van de datum van de inhuldiging: 4 november, de Dag van Nationale Eenheid. De grootvorst, zo stelde hij, had ‘de Russische gebieden verzameld en verdedigd’ door ‘de stichting van een sterke, verenigde en gecentraliseerde staat waarin diverse volken, talen, culturen en religies samen één grote familie vormden’. De drie moderne landen die hun oorsprong tot Kiev-Roes konden herleiden – Rusland, Belarus en Oekraïne – hoorden allemaal bij deze familie, zei Poetin. Ze vormden één volk, één natie, met dezelfde christelijke normen en waarden, met dezelfde taal en cultuur, die naar zijn mening de Slavische grondslag vormden voor het Russische Rijk en de Sovjet-Unie. Hij werd daarin bijgevallen door de volgende spreker, patriarch Kirill. Als Vladimir de Grote een heiden was gebleven, of als hij niet het hele volk had meegenomen in zijn bekering, zei hij, ‘dan was er geen Rusland geweest, geen Russisch Rijk, dan was het Rusland van nu er niet geweest’.

Natalja Solzjenitsyn, de weduwe van de befaamde schrijver, sloot als derde spreker de inhuldiging af met een korte toespraak die anders van toon was. De traumatische geschiedenis van Rusland in de twintigste eeuw verdeelde het land, zei ze, en ‘van al onze meningsverschillen is er geen die zoveel verdeeldheid zaait als ons verleden’. Ze sloot af met een oproep tot ‘eerbied voor onze geschiedenis’, wat volgens haar niet alleen neerkwam op trots, maar ook op ‘moedig en eerlijk veroordelen wat slecht was, dat niet goedpraten of onder het tapijt vegen of verdoezelen’.² Poetin keek er ongemakkelijk bij.

De Oekraïners waren ziedend. Zij hadden hun eigen standbeeld voor grootvorst Volodymyr, zoals zij hem noemen. Dat was al in 1853, toen Oekraïne nog deel uitmaakte van het Russische Rijk, neergezet op een hoog punt op de rechteroever van de Dnjepr, waar het uitkijkt over de Oekraïense hoofdstad Kiev. Na de val van de Sovjet-Unie in 1991 was dat standbeeld een symbool geworden van hun onafhankelijkheid van Rusland. Binnen enkele minuten na de inhuldigingsceremonie in Moskou werd door het officiële Twitter-account van Oekraïne een foto van het beeld in Kiev gepost, vergezeld van de tekst: ‘Vergeet niet hoe het echte monument voor vorst Volodymyr eruitziet.’ De na de Maidanrevolutie van 2014 gekozen Oekraïense president Petro Porosjenko beschuldigde het Kremlin van toe-eigening van de Oekraïense geschiedenis en vergeleek het met de ‘imperialistische’ wijze

waarop Rusland vlak voor zijn verkiezing was overgegaan tot annexatie van de Krim, een landsdeel van het soevereine Oekraïne.³

Het getouwtrek tussen Kiev en Moskou over Volodymyr/Vladimir was al enkele jaren aan de gang. Het standbeeld in Moskou was bewust een meter hoger gemaakt dan dat in Kiev, als om te onderstrepen dat Moskou meer aanspraak op de vorst kon maken. En waar Vladimir de Grote door Poetin werd opgevoerd als de stichter van de moderne Russische staat, werd Volodymyr ook door de Oekraïners beschouwd als hun vader des vaderlands, ‘stichter van de middeleeuwse Europese staat Roes-Oekraïne’, zoals hij in 2015 door Porosjenko was omschreven in een officiële verklaring ter gelegenheid van de herdenking van de duizendste sterfdag van de grootvorst. (Waarbij er voor het gemak aan voorbij werd gegaan dat het woord Oekraïne pas tegen het eind van de twaalfde eeuw in geschreven bronnen opduikt en dan alleen nog in de vorm *okrajna*, een oud Slavisch woord voor ‘periferie’ of ‘grensland’.) Enkele maanden later zei Porosjenko ook nog dat Volodymyrs besluit om Kiev-Roes te kerstenen ‘niet alleen een culturele of politieke, maar een Europese keuze’ was geweest, waarmee Kiev aansluiting had gezocht bij de christelijke beschaving van Byzantium.⁴ Zijn boodschap was duidelijk: Oekraïne wilde deel uitmaken van Europa en geen Russische kolonie zijn.

Beide zijden beriepen zich op de geschiedenis van Kiev-Roes – die hun gezamenlijke geschiedenis is – om voor eigen nationalistische doeleinden een verhaal te smeden over nationale identiteit. Historisch gezien is het natuurlijk vrij onzinnig om het in de context van de tiende eeuw, of zelfs de hele Middeleeuwen, te hebben over ‘Rusland’ of ‘Oekraïne’ alsof dat toen een natie of een staat was. Het conflict rond Volodymyr/Vladimir is niet echt een historisch debat, maar een botsing van twee conflicterende stichtingsmythes.

De versie van het Kremlin, dat de Russen, Oekraïners en Belarussen van oorsprong één natie vormden, was bedoeld als legitimering van het standpunt dat Rusland in Oekraïne en Belarus recht had op een ‘natuurlijke’ invloedssfeer, waarmee Rusland het recht bedoelde om zich met dat land te bemoeien. Zoals veel Russen van zijn generatie, die nog zijn onderwezen in de Sovjetversie van de geschiedenis, heeft Poetin het Oekraïense recht op onafhankelijkheid nooit erkend. In 2008 zei hij nog tegen de Amerikaanse president Bush dat Oekraïne ‘geen echt land’ was maar historisch gezien deel uitmaakte van Groot-Rusland: een grensland dat het hart van het Russische Rijk tegen het Westen moest beschermen. Volgens deze logica had Rusland het recht zich te beschermen tegen westerse inmenging in Oekraïne. De annexa-

tie van de Krim, het begin van een lange oorlog in Oekraïne, berustte op deze aanvechtbare lezing van de nationale geschiedenis. De invasie was Ruslands antwoord op de ‘putsch’ in Kiev – de benaming van het Kremlin voor de Maidanrevolutie, die toch was begonnen als een volksopstand tegen de pro-Russische regering van Viktor Janoekovitsj toen die de onderhandelingen met de EU traineerde over een associatieverdrag dat Oekraïne in de westerse invloedssfeer beloofde te brengen. Op zijn beurt gebruikte Porosjenko de mythe van Oekraïnes ‘Europese keuze’ als rechtvaardiging voor de revolutie, waardoor hij uiteindelijk aan de macht was gekomen, en voor zijn latere ondertekening van dit verdrag met de EU. Met de Maidanopstand had het Oekraïense volk zijn ‘Europese keuze’ gemaakt.

‘Wie het verleden beheerst [...] beheerst de toekomst: wie het heden beheerst, beheerst het verleden,’ schreef George Orwell in 1984.⁵ Die wijsheid gaat voor geen land ter wereld zozeer op als voor Rusland. In de Sovjettijd, toen het communisme het onwrikbare einddoel was en de geschiedenis daarvoor moest worden herschreven, deed een grap de ronde die Orwell misschien ook in gedachten had: ‘Rusland is een land waarvan de toekomst vaststaat en alleen het verleden onvoorspelbaar is.’

Er is geen land dat zijn eigen verleden zo vaak heeft herschreven, geen land waarvan de geschiedschrijving altijd zo onderworpen is geweest aan de grillen van de heersende ideologie. Geschiedenis is in Rusland politiek. Lessen uit het verleden zijn er altijd de beste argumenten geweest om discussies te beslechten over de richting die het land in de toekomst moet inslaan. Alle grote debatten over de aard en lotsbestemming van het land werden bepaald door vragen over de geschiedenis. De botsing tussen de westers georiënteerde en de slavofiele intellectuelen die in de negentiende eeuw het debat in Rusland domineerde, kwam in feite neer op onenigheid over de interpretatie van de geschiedenis. Voor wie opkeek naar het Westen, was Rusland sinds begin achttiende eeuw sterker geworden door de westerse hervormingen van Peter de Grote. Maar volgens de slavofielen had Peter met de wezensvreemde westerse gebruiken die hij de Russen opdrong de inheemse cultuur en tradities en daarmee de nationale eenheid van het land verzwakt.

Op dit moment is de rol die de geschiedenis in dergelijke debatten speelt groter dan ooit. In Poetins stelsel, waarin geen sprake meer is van linkse en rechtse partijen, van rivaliserende ideologieën die met elkaar in debat kunnen gaan, of van een algemeen aanvaarde betekenis bij begrippen als ‘democratie’ en ‘vrijheid’, wordt het politieke debat volledig bepaald door opvat-

tingen over de nationale geschiedenis. Zodra aan een episode uit de Russische geschiedenis door het regime een bepaalde betekenis wordt toegekend, is dat thema gepolitiseerd. Dat is niet nieuw. In de Sovjettijd werden historici in nog veel sterkere mate gegijzeld door de partijlijn, zeker onder Stalin, toen hij de geschiedenis liet vervalsen om zijn eigen rol uit te vergroten en zijn rivalen in diskrediet te brengen. Sommige historici moesten hun werk ‘rechtzetten’, anderen zagen hun boeken uit de bibliotheken verdwijnen of kregen een levenslang publicatieverbod.

En ook vóór 1917 werd de geschiedenis al zorgvuldig gecensureerd. Niet alleen om te voorkomen dat er publicaties verschenen over politiek gevaarlijke ideeën en feiten – alles wat de autocratie in een kwaad daglicht stelde –, maar ook om ervoor te zorgen dat het officiële verhaal over de nationale geschiedenis niet werd ondermijnd op een manier die tot kritiek op het huidige bewind kon leiden. Met name op Oekraïense historici werd nauwlettend toegezien, vanwege hun veronderstelde sympathie voor Europese waarden. Ze mochten niet publiceren in hun landstaal en niet inspelen op nationalistische gevoelens of rancune tegen Rusland.⁶

Ook los van deze staatsbemoeyenis is de Russische geschiedschrijving al vanaf de vroegste middeleeuwse kronieken vervlochten met mythische ideeën: de mythe van het ‘Heilige Rusland’, de ‘heilige tsaar’, de ‘Russische ziel’, Moskou als het ‘derde Rome’, enzovoort. Die mythes werden essentieel voor het besef dat Russen hadden van hun eigen geschiedenis en volksaard. En ze waren ook vaak leidend (en misleidend) voor het westerse denken over en het beleid ten aanzien van Rusland. Om het Rusland van nu te begrijpen moeten we deze mythes ontrafelen, hun historische ontwikkeling verklaren en uitleggen hoe ze de koers en de identiteit van het land hebben bepaald.

Michael Cherniavsky, de grote cultuurhistoricus van de Russische mythetvorming, gaf een overtuigende verklaring voor de buitengewone kracht en de hardnekkigheid waarmee deze mythes zich door de eeuwen heen zijn blijven manifesteren:

Velen hebben al opgemerkt dat mythes de werkelijkheid niet zozeer benaderen, maar er eerder direct tegen indruisen. En de Russische werkelijkheid was ‘onheilig’ genoeg om de ‘heiligste’ mythes van allemaal te hebben voortgebracht. Hoe groter de macht van de regering, des te extremer de mythe die ze nodig had om de onderwerping daaraan te rechtvaardigen en goed te praten; hoe groter de ellende waarin het Russische volk verkeerde, des te extremer de

eschatologische bokkesprongen van de mythe om die ellende te rechtvaardigen en te ontstijgen.⁷

Veel schrijvers hebben gewezen op de behoefte van Russen aan transcendente mythes over de belofte van een beter Rusland. In de romans van Dostojevski, die zo vaak draaien om thema's als lijden en verlossing, lijkt in die mythes de essentie van de Russische volksaard te liggen. Het hardnekkige voortbestaan van deze mythes helpt veel zaken in de Russische geschiedenis te verklaren: de blijvende kracht van het orthodoxe geloof, het verlangen naar een heilige tsaar die als belichaming van de Russische idealen de Russen voor onrecht behoedt, en hun droom van het bouwen aan een aards paradijs, een revolutionaire heilstaat, zelfs toen die droom uitliep op de nachtmerrie van het stalinisme.

Vandaar dat dit boek *Het verhaal van Rusland* heet. Het gaat evenzeer over de ideeën, de mythes en ideologieën die de geschiedenis van het land hebben bepaald, over de manier waarop Russen hun eigen verleden door de eeuwen heen hebben geïnterpreteerd, als over de gebeurtenissen, instellingen, maatschappelijke groeperingen, kunstenaars, denkers en leiders die deze geschiedenis gestalte gaven.

Dit boek begint in het eerste millennium van onze jaartelling, toen de Slavische volken zich in de Russische gebieden vestigden, en eindigt in het derde millennium met Poetin en de mythes uit de Russische geschiedenis die hij gebruikt om zijn autoritaire regime te legitimeren. Het onderliggende betoog kan eenvoudig worden samengevat: Rusland is een land dat bijeen wordt gehouden door ideeën die wortelen in een ver verleden, historische denkbeelden die voortdurend worden herzien en herschreven om te voldoen aan de wensen van het heden en de verlangens voor de toekomst. Hoe de Russen tot hun verhaal kwamen – en het in de loop van de tijd steeds opnieuw hebben vormgegeven – is een cruciaal aspect van hun geschiedenis. Het vormt de onderliggende structuur van deze geschiedenis.

De verering van grootvorst Vladimir, 'de Apostelgelijke', zoals hij ook wel genoemd wordt, is een illustratie van deze herschrijving van het verleden. Er is bijna niets over hem bekend. Er zijn geen geschreven bronnen uit zijn eigen tijd, alleen latere kronieken van monniken, hagiografische legendes over zijn bekering, een heilige mythe die de macht moest legitimeren van zijn nakomelingen, de heersers van Kiev-Roes. Vladimir was een van de vele vorsten die in de Middeleeuwen heilig werden verklaard. Maar pas later, in de zes-

tiende eeuw, begon zijn naam aan belang te winnen doordat Ivan iv ('de Verschrikkelijke') op de Vladimirverering zijn valse claim baseerde dat hij als tsaar van Moskou de enige wettige opvolger was van de vorsten in Kiev en de keizers van Byzantium. Deze mythe werd ingezet in de Russische strijd tegen Polen en Litouwen, die delen in bezit hadden van wat ooit Kiev-Roes was geweest. Vanaf het bewind van Ivan werd Vladimir in Rusland opgehemeld als 'de eerste Russische tsaar', de heilige 'verzamelaar van de Russische gebieden', met een nationale legende die tot doel had de oorsprong van het groeiende Russische Rijk te herleiden tot de heilige grondslag van Byzantium en Kiev-Roes.⁸

Die stichtingsmythe was van cruciaal belang voor de Romanovs, die niet afstamden van de Kievse vorsten op wie ze het gezag trachtten te baseren van hun wankelende dynastie, die pas was gevestigd in 1613, na jaren van burgeroorlog. Als symbool van de Kievse erfenis en ter ondersteuning van de Moskouse aanspraken op heerschappij over Oekraïne liet Michaël I, de stichter van het Huis Romanov, het stoffelijk overschot van Vladimir de Grote (behalve zijn hoofd) van Kiev overbrengen naar Moskou, waar het tot 1917 in de Oespenski-kathedraal in het Kremlin lag. Naarmate het Russische Rijk verder groeide – in de achttiende eeuw slokte het praktisch heel Oekraïne op – werd de Vladimirverering het brandpunt van de legitimatiemythe. Zijn leven werd opgehemeld als symbool van de heilige oorsprong van het Russische Rijk en de verenigde 'familie' of 'natie' van Russen – de Groot-Russen, de Klein-Russen en de Wit-Russen (Belarussen), zoals ze in dit keizerlijke discours werden genoemd. Dat was de oorspronkelijke gedachte achter het monument voor Vladimir in Kiev toen dat in 1853 werd onthuld, al werd die betekenis tegen het einde van die eeuw al betwist door Oekraïense nationalistes, die net als Porosjenko het standbeeld opeisten voor zichzelf, als een symbool van hun Europese natie.⁹

Naast de mythes die de Russische geschiedenis hebben bepaald, keren in *Het verhaal van Rusland* ook nog enkele andere thema's terug. Deze zijn verbonden met de structurele constanten in de Russische geschiedenis – geografische factoren, geloofsovertuigingen, regeerstijlen, politieke ideeën en maatschappelijke gebruiken – die van groot belang zijn om het Rusland van nu echt te kunnen begrijpen. De hedendaagse Russische politiek wordt maar al te vaak aan analyses onderworpen zonder gedegen kennis van de geschiedenis van het land. Om te kunnen bevatten wat Poetin werkelijk voor Rusland en voor de wereld betekent, moeten we doorgronden hoe zijn bewind

zich verhoudt tot de hoofdlijnen in de Russische geschiedenis, en wat het voor gewone Russen betekent als hij aan die ‘traditionele waarden’ appelleert.

Deze diepgewortelde structurele constanten zullen in de loop van mijn verhaal vanzelf duidelijk worden, maar het is de moeite waard om er een of twee meteen te benoemen. De eerste ligt het meest voor de hand: de enorme omvang en andere geografische kenmerken van het land. Hoe is Rusland uitgegroeid tot zo’n gigantisch land? Hoe heeft het zich zo ver in Eurazië kunnen uitbreiden en zoveel verschillende volken – 194 volgens de eerste Sovjetvolkstelling van 1926 – kunnen opnemen? Wat waren de gevolgen van die omvang voor de evolutie van de Russische staat? De achttiende-eeuwse keizerin Catharina de Grote was van mening dat zo’n groot land alleen door een autocraat kon worden bestuurd: ‘In zaken waarover bericht komt uit verre streken kan alleen snelle besluitvorming tegenwicht bieden aan de vertraging die deze grote afstanden met zich meebrengen. Elke andere regeringsvorm zou niet alleen schadelijk, maar regelrecht funest voor Rusland zijn.’¹⁰ Maar was dat wel echt zo? Waren er geen andere vormen van vertegenwoordigend of lokaal bestuur mogelijk dan een autocratische staat?

Rusland ontwikkelde zich op een vlak en open terrein zonder natuurlijke grenzen. Dat maakte het kwetsbaar voor invasies, maar ook vatbaar voor invloeden van omringende mogendheden – Chazaren, Mongolen, Byzantijnen, Europeanen en Ottomanen – waarmee het in de eerste plaats handelsrelaties onderhield. Naarmate de Russische staat sterker werd, een proces dat begon in de zestiende eeuw, kreeg de verdediging van de grenzen steeds meer prioriteit. Die prioriteit leidde tot patronen in de ontwikkeling van het land die de Russische geschiedenis sterk hebben bepaald.

Het leidde ertoe dat de samenleving ondergeschikt werd gemaakt aan de staat en zijn militaire behoeften. De maatschappij werd ingedeeld in klassen die juridisch zo werden gedefinieerd dat de staat voldoende belastingbetalers en militair voetvolk had. En het stimuleerde ook een beleid van territoriale uitbreiding ter beveiliging van de eigen grenzen. Van de opkomst van Moskovië, of het grootvorstendom Moskou, het hart van de Russische staat, tot de oorlogen van Poetin in Oekraïne, zie je in de geschiedenis steeds dat Rusland zijn eigen veiligheid probeert te vergroten door buurlanden zwak te houden en buiten de eigen landsgrenzen oorlog te voeren om vijandige mogendheden op afstand te houden. Wil dat zeggen dat Rusland expansionistisch van aard was, zoals veel critici in de moderne tijd over het land hebben

gezegd? Of moet die neiging om buiten de eigen grenzen grondgebied te veroveren en te koloniseren eerder worden beschouwd als een defensieve reactie die voortkomt uit de behoefte aan bufferstaten, om zich op de open steppe tegen de buitenwereld te kunnen beschermen?

De aard van de staatsmacht is een ander thema dat de moeite waard is om hier al aan te stippen. Catharina de Grote had de gewoonte om Rusland te vergelijken met de absolutistische vorstendommen in Europa. Maar de Russische staat zat anders in elkaar. Die had zich ontwikkeld als een erfelijke of persoonlijke autocratie, waarin de idee van de staat (*gosoedarstvo*) belichaamd werd in de persoon van de tsaar (*gosoedar*) als soeverein heerser of bezitter van de Russische gebieden. In het middeleeuwse Europa had zich dankzij het juridische onderscheid tussen de twee ‘lichamen’ van de koning – zijn sterfelijke persoon en het heilige ambt van de monarchie – een abstract en onpersoonlijk idee van de staat kunnen ontwikkelen.¹¹ Maar zo was het in Rusland niet gegaan. Vanaf het bewind van Ivan IV werden tsaar en staat als één gezien, verenigd in het lichaam van één persoon die als mens en staatshoofd het werktuig Gods was.

De sacralisering van het tsaristische gezag, een erfenis van Byzantium, was zowel de kracht als de zwakte van de Russische staat. De mythe van de tsaar als sacrale gezant was enerzijds onmisbaar voor de verering van de heilige tsaar die de grondslag van de monarchie bleef tot in de twintigste eeuw, toen die mythe in rook opging door de wijze waarop Nicolaas II de protesten van zijn volk onderdrukte. Anderzijds kon diezelfde mythe door opstandelingenleiders worden gebruikt om de macht van de tsaar te ondermijnen, zoals bij kozakkenopstanden in de zeventiende en achttiende eeuw ook gebeurde. In de hoofden van de mensen was de heilige tsaar de bringer van waarheid en rechtvaardigheid (*pravda*) voor het volk. Maar als de tsaar onrecht bracht, kon hij niet de ‘ware tsaar’ zijn; dan was hij misschien de Antichrist, door de duivel gezonden om Gods werk in het ‘heilige Russische land’ te vernietigen, en moest men zich dus tegen hem verzetten. Door te beweren dat zij de ware tsaar weer op de troon wilden helpen, wisten opstandige kozakkenleiders een grote aanhang te verwerven voor protestbewegingen die de staat op kritieke momenten in zijn moderne geschiedenis aan het wankelen brachten.

Vergelijkbare ideeën over waarheid en rechtvaardigheid lagen uiteindelijk ten grondslag aan de Russische Revolutie van 1917. De mythe van de heilige tsaar werd toen verruild voor de verering van de leiders Lenin en Stalin, van wie op alle pleinen standbeelden kwamen te staan. Het regime van Poetin

grijpt terug op dit archetype van keizerlijke macht en wekt de schijn van stabiliteit op basis van 'Russische tradities'.

De verering van Poetin is nog niet in steen gehouwen. Van hem staan er nog geen standbeelden op de pleinen. Maar ten tijde van de inhuldiging van het Moskouse monument voor Vladimir de Grote werd wel schertsend gezegd dat er bij de muur van het Kremlin binnenkort ook een standbeeld van zijn naamgenoot de president zou verschijnen.